

JEZIK I POL

DEFINICIJA PROBLEMA

Ako naporedo čujemo rečenice *Naš vodič je rekla* i *Drugarica vodič je rekla*, prvu ćemo proglasiti negramatičkom jer se kosi sa pravilom kongruencije po rodu. Međutim, ako je u trenutku kada tu rečenicu čujemo ili izgovaramo, „vodičkinja” prisutna, veoma je verovatno da će nam zvučati čudno, ali da ćemo zanemariti gramatičku nepravilnost u korist komunikacijske pravilnosti, tj. umesto kongruencije po rodu prihvat ćemo kongruenciju po polu. Ali sasvim je sigurno da nećemo razmišljati o tome kako i zašto jedna imenica muškoga roda može bez problema da označi lice ženskoga pola. Sličan se problem javlja i kada upotrebljavamo neke druge nazive za zanimanja. Npr., gramatički bi bilo sasvim ispravno imati *saveznu sekretaricu za spoljne poslove*, ali bi nam se odmah zameralo da reč *sekretarica* ima drugačiji denotat, a pogotovo konotat nego reč *sekretar*. *Savezna ministarka za spoljne poslove* ili kakva slična konstrukcija sa rečju *ministarka* izazvala bi verovatno osmeh jer je denotat reči *ministarka* još uvek u svesti mnogih, posebno starijih ljudi, *žena jednog ministra*. Pitanje je i da li će Milka Planinc ikada postati *predsednica vlade* jer bi mnogi shvatili reč *predsednica* kao degradiranje položaja opisanog rečju *predsednik*. Nešto se u semantici tih reči, u njihovom značenju, kosi sa njihovim formalno-gramatičkim osobinama. A gramatički i semantički sasvim ispravne rečenice mogu da budu komunikacijski prihvatljive ali „čudne”, ponekad i neprihvatljive, jer se kose bilo s realnim odnosima polova u društvu, bilo s našim očekivanjima o realnim odnosima polova, načinu na koji se govori o njima ili načinu na koji predstavnici pojedinih polova govore. To se lepo uočava kada se neki uobičajeni izrazi „obrnju”: *Devojčice ne plaču; Zašto pa žena ne bi pomogla svome mužu da opere sudove; Podnesi taj gubitak ženski; Kupio sam jednu slatku bež jaknu* i sl.

Već i tih nekoliko primera pokazuju da između pola s jedne strane i jezika s druge strane postoje određeni odnosi uslovljenosti koji određuju upotrebu elemenata sistema jednoga, u ovom slučaju, našega jezika, u oblasti formalno-gramatičkih, semantičkih i komunikacijskih odlika. Očigledno je i da se ona upotreba jezičkog sistema koja se ravna prema muškome polu smatra neutralnom, a ona koja se ravna pre-

ma ženskome polu označenom, pa ponekad i neprihvatljivom. Zašto? Odgovor se može potražiti izokola. U svojoj knjizi *An American Dilemma* (1944) švedski filozof Gunar Mirdal (Gunnar Myrdal) je izneo tvrdnju da su žene i crnci u SAD u otprilike istom položaju i time na neki način prorekao budućnost: s nastankom i razvojem savremenog feminizma u SAD, poznatog pod popularnim nazivom „Women's Liberation” (oslobađanje žena), bačena je „svetu muškaraca” u lice glasovita krilatica „God — she is black” (*Bog — ona je crna). Ta se krilatica može analizirati u okviru bilo kojeg od tri savremena filozofska poimanja odnosa jezika i stvarnosti: 1. Jezik odslikava (predstavlja) stvarnost, 2. jezik delimice odslikava, a delimice stvara (konstituiše) stvarnost i 3. jezik stvara stvarnost. Jer činjenica da se Bog automatski, bar u okvirima zapadne hrišćanske sfere, i van lingvističke, antropološke i teološke egzegeze *Svetoga pisma*, automatski smatra muškarcem i belcem, može, posmatrano u odnosu na jezik kojim je ta činjenica izražena, biti objašnjena trima stavovima: 1. Muškarci i belci su u socijalno nadređenom položaju i jezik samo odslikava takvu stvarnost, 2. jezik i odslikava takvu stvarnost i konstituiše je sprečavajući njenu promenu jer u našoj svesti učvršćuje takav odnos i 3. jezik konstituiše takvu stvarnost te je mi, drugim rečima, ne možemo ni spoznati ni saznati drugačije nego kako nam to omogućuje naš jezik.

Ovde naznačeni problem se, u tome svetlu, može najbolje označiti kao problem odnosa, s jedne strane, pola kao pojave objektivnog sveta i određenog položaja koji u tome svetu zauzimaju predstavnici dva pola u svim njegovim socijalnim, psihološkim, antropološkim i drugim dimenzijama i, s druge strane, jezika koji je konstitutivni element naše svesti i ima svoje određene formalne osobine i svoju funkciju sredstava za opštenje. U ovome prilogu ja ću pokušati da pružim pregled osnovnih problema vezanih za odnos između pola i jezika. Pokušaću da iznesem šta o njemu kaže lingvistika, nada je on toliko složen i raznovrstan da je teško povući granicu prema odgovarajućim saznanjima koja potiču iz sociologije, psihologije, politikologije, etnologije, proučavanja religije, nauke o komunikacijama i svih drugih naučnih disciplina koje, u okviru svojih predmeta, neminovno proučavaju i odnose između polova.

PREGLED ISTORIJE I SAVREMENOG STANJA IZUČAVANJA ODNOSA IZMEĐU JEZIKA I POLA

Koliko je lingvistici poznato, prvu uočenu razliku u govoru muškaraca i žena beleži Breton u svome rečniku *Dictionnaire Caraïbe-Français* iz 1664. g., a detaljnije je obrađuje Rošfor (Ro-

chefort) u svojoj knjizi *Histoire naturelle et morale des Isles Antilles* (2. izdanje, Rotterdam 1665). (Ovaj podatak, po Jespersenu (1922), iznosi, po istom izvoru, i Kalogjera 1979. i 1981). Kasnije veći broj istraživača i misionara, većinom Zapadnoevropljana, uočava slične pojave i u drugim, pre svega „egzotičnim” jezicima. Međutim, većina tih uočavanja nema ozbiljniju vrednost u lingvističko-metodološkom smislu jer su slučajna i nesistematska, pa se moraju naknadno proveravati. U ovome stoleću već se radi o sistematskim istraživanjima u toj oblasti s manje ili više jasnom metodologijom. Torn i Henli (Thorne & Henley 1975) iznose podatak da je od 1900. do 1970. registrovano 66 takvih istraživanja, a od 1970. do 1974. 81 istraživanje. Bibliografija u zborniku *Könsroller i sprak* iz 1977. (FUMS 49) beleži oko 900 naslova, a nije potpuna (po rečima autora). Tokom poslednjih nekoliko godina tema „jezik i pol” redovna je na kongresima lingvista (na kongresu Međunarodnog udruženja za primenjenu lingvistiku, *AILA-e* u Lundu 1981. tri referata), sociologa (na kongresu u Upsali 1978. 33 referata), psihologa, antropologa, etnologa itd. Postoji i veći broj projekata posvećenih samo toj temi ili projekata koji je uzimaju u obzir kao podtemu, npr. projekt „Polne razlike u upotrebi jezika i stavovima prema jeziku” u Amsterdamu i projekt istraživanja sintakse u Geteborgu. Toj temi su posvećeni i delovi većih celina (v. npr. Trudgill 1974), a i čitave monografije (v. npr. Adler 1978). Osim toga, veoma su brojni članci po raznim časopisima. Ukratko, ova se oblast istraživanja već toliko razvila da ju je teško redovno pratiti ukoliko se neko njome ne bavi posebno. (Kao osnovnu literaturu o toj temi preporučujem LaS 1975. sa veoma bogatom referiranom bibliografijom, zatim Adler 1978, pomenutu bibliografiju FUMS 49, Lakoff 1975, Key 1975. i Miller & Swift 1979.)

Ukoliko se posmatra prostorna raspodela tih istraživanja, uočava se da je to prvenstveno zapadni fenomen. Veoma su intenzivna istraživanja u SAD, kako empirijska tako i eksperimentalna, a najbolje informacije o tome mogu se naći u časopisu *Woman & Language News* koji se izdaje na Stanfordovom univerzitetu. O istraživanjima, istina ne posebno obimnima, koja se obavljaju u Belgiji, mogu se naći informacije u časopisu *Les Cahiers GRIF*, koji izdaje „Group de Recherche et d'Information Féministes”. U Holandiji se radi već pomenuti projekat, a ima i drugih istraživanja o kojima ponekad referiše *Woman & Language News*. U Francuskoj se radi na više mesta, posebno na analizama leksičke i diskursa. Na ta istraživanja je znatno uticao francuski strukturalizam. Solidan pregled istraživanja u Velikoj Britaniji daje Čeris Kramer (Cheris Kramer) u *Woman & Language News*, 1977, 4—5. Po svemu sudeći, veoma je jak uticaj francuskog strukturalizma, ali su dominantna

istraživanja kakva radi Piter Tradžil (Peter Trudgill 1972). U Zapadnoj Nemačkoj posebna je pažnja posvećena istraživanjima naziva za profesije. U Skandinaviji se mnogo radi na empirijskim i eksperimentalnim istraživanjima, o čemu se može informisati u seriji *Könsroller i sprak* (Uloge polova u jeziku, FUMS rapport 49, 61, 75) i iz zbornika Ryen 1976.

Izgleda da u istočnoevropskim zemljama nema šireg eksplicitnog zanimanja za temu odnosa između jezika i pola, bar nisam mogao naći nikakav takav podatak u meni dostupnim bibliografijama (v. npr. Girke & Jachnow 1974). Međutim, u RJSO 1968, u trećem tomu, mogu se naći zanimljivi podaci o razvoju neutralnog roda u ruskom jeziku, a Panov 1975. posebno ukazuje na konstrukcije tipa *vrač prišla. inspektor skazala nam* i sl.¹ Vidi i Tešitelová 1978.

Problem odnosa jezika i pola privukao je pažnju i kod nas. Koliko je meni poznato, prvi ga posebno razmatra Damir Kalogjera u gore pomenutim radovima, delimice referišući o kome je problemu reč, delimice prevodeći engleske primere na naš jezik. Zatim je Rada Iveković objavila jedan rad (v. Iveković 1980), 1980. održan je u Zagrebu skup na temu „Žena i jezik“, a objavljeno je i nekoliko prevoda, pre svega u tematskom bloku „Žena, znak, jezik“ časopisa *Delo*, broj 4 za 1981. g. Međutim, sama pojava određenog odnosa između pola i jezika uočena je mnogo ranije. U gramatikama savremenog srpskohrvatskog jezika raspravlja se o problemu kongruencije zavisno od roda, mada se ne ukazuje dovoljno na problem kongruencije kada postoji raskorak između (gramatičkog) roda i (prirodnog) pola. Osim toga, nekolicina autori su se i posebno bavili nazivima za pojedina zanimanja (v. npr. Vince 1955. s daljim uputama), a nekolicina problemima kongruencije kada se ne slažu rod i pol (v. npr. Babić 1973. s daljim uputama).

Dobar pregled metodskih pristupa temi jezik i pol daju Torn i Henli 1975, ukazujući na čitavu skalup postupaka od strogo kontrolisanih eksperimenata do anegdotskih zapažanja, od korišćenja informanata do samoposmatranja, a osim toga, navode i koje su podteme obrađivane.

Poseban problem je, u metodskom smislu, subjektivnost istraživača. Stari istraživači i misionari su sve što se razlikovalo od njihove (hrišćanske) religije i njihovih shvatanja i znanja smatrali odstupanjem od normalnog, pa su to tako i opisivali. Savremeni pak istraživači često polaze od toga da je, a priori, govor muškaraca nemarkirana (neobeležena, neutralna) kategorija, a govor žena markirana (obeležena) kategorija,

¹) Vidi i T. B. Krjučkova: K voprosu o differenciacii jazyka po polu govorjaščego. U: *Vostočnoe jazykoznanie*. Moskva: Nauka 1976: 152—158.

pa govor žena označavaju kao odstupanje. Na primer, Oto Jespersen (Otto Jespersen) je 1906. u jednom predavanju, kasnije preštampanom u knjizi *Sproget. Bærnet, kvinden, slægten*, 1941, (Jezik. Dete, žena, rod), govorio o „jeziku muškaraca i govoru žena” (podvukao Lj. R.). En Bodin (Ann Bodine 1975) ukazuje da od 27 autora koje citira, samo tri izričito razmatraju šta je markirano a šta nemarkirano, dok svi drugi polaze od toga da je kod muškaraca u pitanju jezik, a kod žena govor i to pre ikakve analize konkretnoga jezičkoga materijala. Takav metodološki kratak spoj je česta pojava u društvenim i humanističkim naukama, osobito u sociologiji, psihologiji i antropologiji, i nije slučajno u SAD nastao izraz „seksizam” koji svojom konotacijom u pravcu rasizma izaziva negativnu reakciju prema onome ko biva optužen za njegovo upražnjavanje. Zato se ne treba čuditi kada žene istraživači, pritiskute tom jednom krajnošću, ponekad odu u drugu krajnost, što se ponekad može primetiti čak i kod tako uglednih stručnjaka iz ove oblasti kao što su npr. Meri Riči Ki (Mary Ritchie Key 1975), Robin Lakof (Robin Lakoff T 1975), Kejzi Miler i Kejt Smit (Casey Miller & Kate Smith 1979) i nekolike druge.

Osim tih ograničenja, javlja se i jedan veći broj drugih, pre svega onih koja proističu iz nedovoljno definisanih ili sasvim nedefinisanih pojmova kojima se opisuje ili vrednuju pojave koje se izučavaju u ovoj oblasti, npr. šta je „pravilno”, „logično”, „meko” itd., a koji se koriste u skoro svim radovima koje sam imao prilike da pogledam i koje ovde navodim.

Zbog svih ovih navedenih ograničenja potrebno je delu izloženih saznanja i zaključaka u postojećoj literaturi prići s određenom merom kritičnosti, naravno, u onoj meri u kojoj to pojedincu omogućava znanje pojedinih jezika iz kojih se primeri navode.

DIMENZIJE PROBLEMA

Konstitutivni elementi razlika u jeziku uslovljenih polom

Da bi se odgovorilo na pitanje da li su razlike između polova konstitutivne na razini jezika ili razini govora i koji su uzroci tih razlika, potrebno je izvršiti klasifikaciju pojedinih pojava.

E. Bodin (1975) pokazuje na primeru dvadeset i dva različita jezika, uglavnom američkih indijanskih jezika ali i semitskih, japanskog i prandoevropskog, da se sve polno uslovljene razlike mogu podeliti na polno ekskluzivne razlike koje se sastoje u tome da neke elemente jezičkog sistema koriste samo žene ili samo muškarci i to svi pripadnici jednoga pola, i polno pre-

ferencijalne razlike koje se sastoje u tome da muškarci i žene koriste neke od elemenata s različitom učestalošću tako što pojedinci jednoga pola uvek upotrebljavaju taj element, što ga svi pripadnici jednoga pola upotrebljavaju samo ponekad i što ga svi pripadnici jednoga pola uvek upotrebljavaju. Ona te razlike dalje razmatra zavisno od toga na kojoj se razini jezičke strukture realizuju. Ukoliko se njeno istraživanje dopuni podacima iz drugih istraživanja, npr. Labovljevim (1966a, 1966b) istraživanjima govora u Njujorku, Tradžilovim (1972) istraživanjima razlika u govoru kod muškaraca i žena u Norviču, istraživanjima u okviru projekta „Tale-måolsundersökelsen i Oslo” (v. Ryen 1976), istraživanjima u okviru projekta „FUMS” u Upsali, podacima kod Adlera (1978) i drugim istraživanjima koja ovde posebno ne navodim, a koja se sva mogu naći po bibliografskim uputama u dosad pomenutoj literaturi, može se dobiti otprilike sledeća slika tih razlika.

Fonologija: Zavisno od toga da li govornik pripada jednom ili drugom polu, on (ili ona) može da ispusti ili doda neki element fonološkog sistema, da mu različito realizuje kvalitet ili kvantitet, da različito realizuje intonaciju i tempo govora. U tome se žene češće drže tradicionalnijih ili prestižnijih realizacija, a muškarci novijih ili manje prestižnih.

Morfologija: U morfologiji se zapaža opšta težnja muškaraca da koriste „nepravilnije” oblike, a žena „pravilnije” oblike, isto tako i da se, u određenim jezicima, markira pol upotrebom odgovarajućeg gramatičkog roda bilo kod imenica (ako jezik uopšte izlučuje imenice kao posebnu kategoriju), bilo kod zamenica. Postoje i razlike u afiksaciji.

Sintaksa: Sintaksom se bavi samo nekoliko autora. Svi utvrđuju da nema nikakvih razlika uslovljenih polom u strukturi sintakse (struktura delova rečenice, struktura rečenice), ali da postoje određene težnje. Muškarci, po tim istraživanjima, češće koriste složene rečenice, a žene naporedne, u čemu su bliže deci. Ta se pojava uočava kako u govornom tako i u pisanom jeziku. Po nekim autorima, nominalizacija iskaza je češća kod muškaraca, a verbalizacija češća kod žena.

Leksika: Razlike su veoma evidentne u upotrebi reči, pre svega u oblastima koje su regulisane tabu predstavama bilo u primitivnim bilo u savremenim društvima, a to su prvenstveno sistemi reči za rodbinske odnose, seks i religiju. Razlike se javljaju pre svega kod imenica, zatim kod prideva, a najmanje u drugim klasama reči (ako jezik uopšte razlikuje klase reči). Posebnu grupu čine nazivi za zanimanja u savremenoj civilizaciji.

Sve pobrojane razlike se mogu svrstati u klasu polno preferencijalnih, a samo neke od njih, prvenstveno leksičke, u polno ekskluzivne, i to posebno u društvima sa veoma jasno formulisanim pravilima tabua. Korišćenje elemenata koji su polno ekskluzivni a pripadaju suprotnome polu, smatra se feminizacijom odnosno maskulinizacijom, a to se dešava i kada se u višoj frekvenciji koriste polno preferencijalne razlike. (U slučajevima određenih tabua, upotreba oblika markiranog za suprotni pol povlači čak i određenu kaznu.) Međutim, sem retkih izuzetaka, oba pola poznaju šta je ekskluzivno ili preferencijalno, mada pojedinci nisu uvek u stanju da te razlike, koje osećaju i koriste u sopstvenom jeziku, i sistematski izlože. Sve te pojave postoje kako u pisanom tako i u govornom jeziku, kako u razdobljima razvoja jezika pre oblikovanja standardnog jezika tako i u razdoblju u kome postoji standardni jezik koji služi kao uzor.

Što se tiče stila, žene, po istraživanjima, koriste one izražajne elemente koji ga čine, po uobičajenoj terminologiji u takvim istraživanjima, „mekšim” i „emocionalnijim”, a muškarci „tvrdim” i „racionalnijim”. Kada je reč o jezičkoj sposobnosti, većina istraživača smatra da žene brže uče jezik i da govore brže i pravilnije (u odnosu na normu ili sistem), a da muškarci sporije uče jezik, sporije govore i skloni su nepravilnim oblicima (u odnosu na normu ili sistem). (govore nepravilno²).

Kada se razlike ispoljavaju

En Bodin dalje razmatra razlike zavisno od komunikacijske situacije pa ih analizira prema tome kako se realizuju s obzirom samo na to da li je govornik muškarac ili žena, s obzirom na to kakav je odnos polova onoga koji govori i onoga kome govori i, najzad, zavisno samo od pola onoga kome se govori, a svaki put po razinama jezičkog sistema. Po njenim podacima i podacima drugih autora, ne postoje fonološke razlike koje zavise samo od toga koga je pola slušalac, ali postoje razlike u morfologiji (pre svega u ličnim zamenicama), sintaksi i leksici koje u mnogo čemu podsećaju na razlike koje se javljaju u raznim tipovima intersubjekatskog, opštenja, kao npr. kada odrasli govore deci, obrazovani neobrazovanim, potčinjeni nadređenima itd., što ukazuje na bitne pragmatske određenosti te pojave. To se još bolje vidi kada se uzmu u obzir i pol govornika i pol slušaoca. Od moguće četiri kombinacije (žena ženi, žena muškarcu,

² O razlikama u jezičkoj sposobnosti između muške i ženske dece piše još 1964. godine Borislav Stevanović u svojoj knjizi *Pedagoška psihologija* (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika), a Branko Ostojić piše o „Razlikama u polu učenika i uspjehu u usvajanju stranih jezika” (*Godišnjak Saveza društava za primijenjenu lingvistiku Jugoslavije*, 1980—81, 4/5 : 121—124).

muškarac ženi i muškarac muškarcu), jedan od ispitanih jezika razlikuje tri kombinacije i to samo u neposrednom obraćanju, tri jezika razlikuju dve, a ostali samo jednu kombinaciju. Razlike uslovljene tim odnosom mogu se uočiti na svim razinama jezičke strukture.

Ovu vrstu klasifikacija treba posmatrati strogo komunikacijski. Naime, osim onih varijabli koje En Bodin uzima, potrebno je uzeti još neke: tema o kojoj se govori, poruka koja se prenosi, namera govornika, očekivanja koja slušalac ima u odnosu na govornika, temu ili poruku, očekivanja koja govornik ima u odnosu na slušaoca itd. A kod govornika, odnosno slušaoca pol je samo jedna varijabla; druge su starost, pripadnost određenoj društvenoj klasi, pripadnost određenoj profesiji i obrazovanje. Na primer, istraživanja sintakse pokazuju da žene iz viših klasa govore „ženski” u odnosu na muškarce iz svoje klase, „muški” u odnosu na muškarce iz niže klase, koji, opet, govore pomalo „ženski” u odnosu na muškarce iz više klase, a „muški” u odnosu na žene iz sopstvene klase. S druge strane, žene iz niže klase često govore „pravilnije” i od muškaraca iz više klase. Ponekad stare žene iz niže klase, posebno ako imaju neko obrazovanje, govore varijetetom koji se očekuje samo od obrazovanih muškaraca iz više klase. Međutim, da bi se iz obilja materijala koji postoji izvukli neprotivrećni zaključci, potrebno je dosta ukrštanja podataka. Na primer, kad Caterji (Chatterji 1921) iznosi podatak da žene, deca i neobrazovani Bengalci često izgovaraju inicijalno *l* kao *n*, onda taj podatak treba kontrastirati s realnim stanjem društva u Bengalu u to vreme, te je bolje reći da su obrazovani muškarci inicijalno *n* izgovarali kao *l* s obzirom na to da oni nisu mogli činiti više od nekoliko procenata stanovništva, a bez obzira na to kakvog je porekla taj inicijalni glas. U tom slučaju, zaključak ne odgovara materijalu, već odražava istraživačev lični stav. Isto tako je veoma bitno uzeti u obzir temu o kojoj se govori. Ako su tema kuhinja, gde muškarci i u savremenom društvu ređe zalaze, ili kabineti upravnih odbora preduzeća gde, pak, žene retko zalaze, jasno je da će se javiti razlike proistekle iz različitog poznavanja teme, različite leksičke vezane za temu i različitih iskaza koji se o toj temi mogu izreći, a toga često nismo svesni. Miler i Mekrejnolds (Miller & McReynolds, 1973) daju veoma lep primer kako nesvesno i očekujemo određeno ponašanje predstavnika različitih polova i to očekivanje pretačemo u vrednovanje toga ponašanja. Oni su ispitali 69 studenata i 40 studentkinja tako što su im dali jednu istu izmišljenu izjavu za štampu koja je sadržavala neke argumente u prilog razvoja određenog sistema atomskog oružja. Polovini ispitanika je saopšteno da je izjavu dao dr Robert Steplton, a polovini da je autor dr Grethen Steplton (oboje izmišljeni). ~~Trebalo~~ je da ispitanici

na jednoj sedmodelnoj semantičkoj diferencijalnoj skali s polovima (stručno-nestručno) (trained-untrained) i (glupo-pametno) (foolish-wise) odrede vrednosti te izjave. Rezultati pokazuju da su ispitanici pozitivnije ocenili autora koji je muškarac negoli autora koji je žena, kao i da su pre svega žene ispitanici ocenili autora koji je muškarac kao najkompetentnijeg.

Gde su razlike lokalizovane

U naukama koje se bave pitanjem odnosa između jezika i pola, najčešće se koriste termini „jezik žena/ženski jezik/govor žena” da bi se njima pod jedan naziv svela pojava razlika u jeziku kada ga govore muškarac odnosno žena. I kad se zanemare ranije pomenute predrasude, ostaje pitanje gde su te razlike lokalizovane: u sistemu (*la langue*, jezik) ili u izvedbi (*la parole*, govor), bez obzira da li su polno ekskluzivne ili polno preferencijalne. Na to se pitanje može odgovoriti i deduktivnim i induktivnim zaključkom. Ako uzmemo da je sistem invarijantan, onda je svaki subsistem varijantan, bilo da se radi o dijalektu, sociolektu ili profesiolektu. Između tih „lekata” ne postoje hijerarhijski odnosi, već odnosi sistema koji se delimično preklapaju. Dijalekat je prostorna realizacija; sociolekt i deli jedan dijalekt vertikalno i prevazilazi ga horizontalno, jer govornici raznih dijalekata mogu da teže istome sociolektu; govor profesionalnih grupa (profesiolekt) teži da prevaziđe i dijalektalne i sociolektalne razlike ali ih ne ukida već sadrži u sebi. Razlike uslovljene polom mogu se javiti u svakome od ovih „lektalnih” slojeva, pa prema tome moraju i same biti „lektalne” prirode i predstavljati najmanji zajednički imenitelj ideolekata govornika jednoga ili drugoga pola. To ukazuje na pravilnost smeštanja tih „seksolektalnih” razlika u izvedbu (govor), a ne sistem (jezik). S druge strane, empirijski podaci ukazuju na činjenicu da je u svim jezicima reč o subsistemskim pojavama bilo u gramatici bilo u leksici, a razlike u stilu i pragmatski aspekti već po definiciji spadaju u domen izvedbe. Drugim rečima, nepravilno je govoriti o jeziku žena odnosno jeziku muškaraca u smislu sistema, već samo o realizaciji sistema, o govoru polova, koji bi se zato mogao najbolje označiti terminom seksolekt. Sličan zaključak izvlači i Adler (1978 : 52—73, a posebno 62—66).

Situacija u srpskohrvatskom jeziku

U dosadašnjem izlaganju namerno nisam navodio primere, jer se na seksolektalne razlike može ukazati i u srpskohrvatskom jeziku. Primeri, istina, nisu ni izdaleka takvi da mogu pokriti svu onu raznovrsnost te pojave koja se može uočiti u nizu drugih jezika, posebno „egzotič-

nih", ali su dovoljno rečiti. Naravno, problem se sastoji i u tome što srpskohrvatski jezik nije dovoljno istražen u toj oblasti van onoga što sam već pomenuo. Zato će primeri i tvrdnje ovde iznete biti dobrim delom zasnovani na mojim sopstvenim zapažanjima, bez nekih sistematskih i potpunih istraživanja uočenih pojava.

Fonologija: Raspravljajući problem ikavizama šumadijsko-vojvođanskog dijalekta, Remetić (1981) pokazuje da su njegove osobitosti najuočljivije kod starica. U govoru beogradskih devojaka mlađih od dvadeset godina može se lepo čuti „razvučenost“ suprasegmentalnih elemenata kakve nema u govoru mladića, ali je i ona razvučenost koja postoji kod mladića sasvim dovoljna da starijima zvuči „ženskasto“. Devojke koje dolaze sa drugih dijalekatskih područja u Beograd, brže od muškaraca prelaze na beogradski substandard ili književni standard.

Morfologija: Tendencija prelaska na standard u morfološkom sistemu izraženija je kod žena nego kod muškaraca, a posebno kod mlađih i obrazovanijih. Uočljivo je da se češće nego ranije krši pravilo formalne kongruencije kada se ono kosi sa stvarnim polom onoga o kome se govori ili ko govori, za šta su izneti nekoliko primeri na početku ovoga članka, a daleko veći broj iznosi Babić (1973). S druge strane, u zakonima se dosledno upotrebljava oblik muškoga roda kao naziv koji treba da pokrije oba pola bez obzira što postoji i ekvivalentan naziv ženskog roda.

Sintaksa: Nakon većeg broja pročitanih ispitnih zadataka studenata Filološkog fakulteta u Beogradu (Odsek za germanistiku), čini mi se da se studentkinje više trude od studenata da pravilnije sklope rečenicu i da češće upotrebljavaju prideve.

Stil: Čitanje članaka posvećenih istim temama u tipično muškim i tipično ženskim časopisima (mada je tematska nepodudarnost velika) pokazuje da autori koriste više prideva kada pišu za žene nego kada pišu za muškarce, kao i da upotrebljavaju prideve različite vrste. To može biti uzrokovano namerom pisca članka u odnosu na čitaoca, ali i pretpostavkom pisca da čitalac tako govori.

Leksika: Uočljive su dve pojave. Jedna je da se sve više razvija paralelnost značenja kod rodno razlikovanih imenica koje označavaju zanimanje, vršioca radnje i slično, a druga da se imenica koja označava muški rod i dalje nesmetano koristi kao imenica za oba roda.

Na primer, *domaćin/domaćica*, ali samo *zemlja domaćin*, *pacijent/pacijentkinja*, *junak/junakinja*, ali samo *kupac*, *borac*, *nosilac*, *rukovodilac*. *Učitelj/učiteljica*, *nastavnik/nastavnica* jeste pa-

ralelno i u denotativnom i u konotativnom smislu, *profesor/profesorka* samo na razini srednje škole, ali ne i na razini univerziteta gde ima element konotacije u kome *profesorka* vredi manje od *profesora*. Isto važi i za par *docent/docentkinja*. Već sam izneo primer *sekretar/sekretarica*, *ministar/ministarka*, *predsednik vlade/predsednica vlade* (ali se može reći *predsednica odbora za brigu o deci*). Imenice muškog roda koje se završavaju na *a* i time, bar formalno, ispunjavaju uslov za kongruenciju kad da su imenice ženskoga roda, teško se prihvataju u takvoj kongruenciji čak i kad je jasno da se radi o ženi: *Sudija je presudila*, *Razredni starišina je došla*. Primera ima mnogo, a vidi inače i: Vince 1955.

Posebnu oblast čine leksika i frazeologija kojom se označavaju pripadnici jednog ili drugog pola. Na primer, „Rečnik sinonima i sličnih reči srpskohrvatskog jezika” M. S. Lalevića (1974) jeste odličan primer i stava pisca prema pojedinim rečima i realnog stanja u leksici. Pod natuknicom *žena* naći ćemo sledeće sinonime: *supruga*, *žensko*, *ženska*, *ženka*, *ljuba*, *drugarica*, *gospoda*, *bolja polovina*, *lepša polovina*, *gazdarica*, *gospodarica*, *golubica*, *lastavica*, *veverica*, *guska*, *čurka*, *zmija*, *krava*. Pod natuknicom *muškarac* upućuje se na natuknicu *čovek*, a tamo stoje sinonimi: *čovo*, *čovurina*, *čovečuljak*, *ljudina*, *ljudeskara*, *čovetina*, *div*, *muž*, *muško*, *smrtnik*, *dvonožac*, *rob*, *duša*, *stvor*, *stvorenje*, *osoba*, *persona*, *lice*, *ličnost*, *prilika*, *pojedinaac*, *biće*, *delija*, *bato*, *đida*, *sinko*, *banina*, *pamet*, *glava*, *sablja*, *puška*, *pero*. Dati su sinonimi za *muškost*, ali nisu date čak ni reči *ženskost* i *ženstvenost* a kamoli njihovi sinonimi. Čak i da je rečnik boljeg kvaliteta nego što jeste, osnovni utisak bi ostao isti: *žena* nije ni *biće* ni *čovek* ni *lice* ni *ličnost*, a da ne govorim o *pameti* i *glavi*. Još drastičniju potvrdu razlika kada se govori o muškarcima i ženama može svako i sam da nađe ukoliko ekscerpira odgovarajuće nazive iz „Rečnika žargona” Dragoslava Andrića (1976). A ako uzmemo poslovice kao vrstu fraza, onda iskaz *Dok kučka repom ne mahne*, *pas ne skače* ne može nikako da se pretvori u *Dok pas repom ne mahne*, *kučka ne skače*, kao što ni primeri sa početka ovoga članka nisu bili komunikacijski prihvatljivi uprkos njihovoj formalno-gramatičkoj i semantičkoj prihvatljivosti.

Da drugačije govorimo kada govorimo deci, to je jasno svakome, a sa malo pažnje lako ćemo uočiti i da govorimo drugačije kada se obraćamo ženi i kada se obraćamo muškarcu. čak i kada govorimo o istoj temi i kada želimo da im saopštimo istu poruku. Dovoljno je samo pogledati izbor prideva u reklamama upućenim ženama i u reklamama upućenim muškarcima. Odlične primere takvih razlika dala je Đurđa Milanović u članku „Jezik ženske štampe” (v. Milanović 1981).

Konačno ću navesti i jedno malo i nesistematsko ispitivanje koje sam izvršio među studentima Filološkog fakulteta u Beogradu, tražeći od njih da mi opišu kakav je odlučan *muškarac* i kakva je *odlučna* žena. Odgovori nisu jednoznačni, ali je jednoznačno da bi se najveći deo odgovora mogao svesti pod zajednički imenitelj *snažne volje* za muškarca i *tvrdoglava* za ženu. Isto tako *inteligentan* muškarac je *logičan* a *inteligentna* žena je *dominantna*.

Očigledno je da su i u srpskohrvatskom jeziku razlike koje se uočavaju u tome kako predstavnici polova realizuju gramatički sistem polno preferencijalne, a razlike u leksici polno preferencijalne sa mogućnošću da, ako pojedinac upotrebi one reči koje ne odgovaraju njegovom ili njenom polu, bude shvaćen kao „ženskast” odnosno „muškobanjast”. Razlike u leksici kada se govori o polovima (tip: *ministar/ministarka*) spadaju često u domen polno ekskluzivnih razlika. Za neko bliže utvrđivanje tipa razlika u oblasti leksike, potrebno je detaljnije ispitivanje njihovih polja značenja, posebno u graničnim slučajevima, kao što su npr. reči *domaćin* i *domaćica*.

UZROCI

I ovih nekoliko primera uzetih iz srpskohrvatskog jezika daju dovoljnu podlogu da se postavi pitanje zašto nastaju te razlike. Veliki broj autora razmatra pitanje uzroka i pruža veći broj tumačenja, te ću se ja ovde ograničiti samo na ono što, bar za sada, izgleda opšte prihvaćeno, a sa čime se u osnovnim crtama poklapa i moje sopstveno shvatanje. (Za detalje diskusija upućujem na LaS 1975 i Adler 1978, vidi gore navedenu literaturu³).

Pre svega treba razmotriti mogućnost da su neke od tih razlika fiziološki uslovljene. Poznato je da odraslog muškarca ili ženu prepoznamo po glasu zbog različitih osnovnih frekvencija i donekle različitih formantnih oblasti kod pojedinih glasova uslovljenih različitom debljinom glasnih žica. Međutim, sve do puberteta nema nikakve jednoznačne razlike u sklopu organa za govor kod ženske i muške dece. Ipak, ispitivanja izvršena u SAD i Švedskoj (v. npr. Sachs 1975, Sachs et al. 1973, Meditch 1975, Nordin & Thelander 1979, Johansson 1979 i dalju literaturu koja je kod njih navedena), pokazuju da najveći broj ispitanika jednoznačno prepoznaje po glasu da li je dete muško ili žensko već od 3—4 godine starosti dece. Drugim rečima, razlike mora da bar jednim delom nastaju već u najranijem detinjstvu u procesu

³) Valja napomenuti da Smiljka Vasić ne nalazi signifikantne razlike u artikulaciji kod muške i ženske dece, v. *Razvitak artikulacije kod dece na uzrastu od tri do devet godina* (Beograd: Naučna knjiga 1971).

socijalizacije dece, tj. u ontogenezi jezika i njihovom kognitivnom razvoju. (Za detaljnija tumačenja vidi gore navedenu literaturu.)

Očigledno je da se neke razlike oblikuju kroz socijalne, religijske i seksualne tabue, kako polno ekskluzivne tako i polno preferencijalne. Kao primer se mogu uzeti psovke u srpskohrvatskom jeziku. One su više podložne tabuu u gradskoj sredini nego na selu, a posebno se smatraju neprimerenima kada ih upotrebljavaju obrazovane žene iz grada. Kolika je razlika u tabuima vezanim za seks, kako u odnosu selo—grad tako i u vremenskoj dimenziji, pokazuje već prost pregled tih reči u oba izdanja Vukovog rečnika i u rečniku Matice srpske/Matice hrvatske.

Dalje razlike u upotrebi sistema, leksici, frazeologiji, u pragmatiskim aspektima itd. jasan su plod socijalizacije u doba mladosti i kasnije. Navešću dva veoma ilustrativna primera. Norveški psiholog Rolv Mikel Blakar (v. Blakar 1973), prvi je, koliko je meni poznato, sistematski koristio reverzivnu tehniku (obrtnanje situacije i njenog jezičkog iskaza), čijih sam nekoliko primera dao na početku ovoga članka. Jedna veća celina iz njegove studije izgleda ovako u prevodu:

Kancelarijska romantika

Šefica zastaje usred diktiranja — ne govori više ni reči. Samo sedi i gladno zuri u svog krupnog, mišićavog službenika. „Jeste li zauzeti večeras, gospodine Hansene, ili biste možda želeli da radite prekovremeno?” Službenik pristojno pocrveni, zna veoma dobro šta je šefici u mislima. Ona uklanja svaku sumnju dodajući: „Razumete, gospodine Hansene, moj muž je na putu, otišao je da poseti svoga oca.”

A norveška spisateljica Gerd Brantenberg je, po tome uzoru, napisala roman pod naslovom *Egalijina kći* u kome je u potpunosti zamenila uloge muškaraca i žena i to sasvim sistematično, ne propuštajući ni jedan detalj (v. Brantenberg 1980), pa čak negde i preterujući zbog nedovoljnog poznavanja istorije norveškog jezika. Samo na prve dve stranice toga romana našao sam preko 20 reči i izraza i situacija iskazanih tim rečima i izrazima, koje su morale da budu zamenjene ili izmišljene da bi svojim formalnim i semantičkim osobinama pokrile takvu jednu obrnutu stvarnost. Ukupan broj takvih reči i izraza na svih 276 stranica nije prost umnoženik zbog ponavljanja, ali je svojom veličinom sasvim ubedljiv.

Upravo da bi se izbegao takav, može se reći diskriminatorški, način upotrebe reči kakav se vidi iz primera uzetih iz Lalevićevog rečnika i iz primera reverzivne tehnike, veći broj američ-

kih izdavača, pa i neke javne institucije u SAD, Zapadnoj Nemačkoj i Skandinaviji, izdale su liste reči ili uputstva pomoću kojih se može izbeći bar deo takvih diskriminatorских izraza u javnim dokumentima. (Detaljnije vidi u Miller & Swift 1979.)

Vreme je i da se da odgovor na pitanje sa početka ovoga članka o odnosu između jezika i stvarnosti. Očigledno je da je drugi tip tumačenja najadekvatniji: jezik odslikava stvarnost, ali je u nečemu i konstituiše. Čini mi se da se to lepo može uočiti na istorijskom razvoju denotativnih i konotativnih značenja paralelnih nizova naziva za profesije: *učitelj/učiteljica, nastavnik/nastavnica, profesor/profesorka, ministar/ministarka*. Različite generacije daju različite odgovore na pitanje koje je denotat tih reči (šta one znače), a isto se može utvrditi pregledom rečnika iz različitih godina. Stvarnost uslovljava, dakle, naš jezik, bar u oblasti značenja. Međutim, sama činjenica što još uvek ne možemo bez problema da kažemo *ministarka* i da pod time podrazumevamo ministra koji je ženskog pola, što ne možemo da nađemo reč za *mušku babicu*, što ne možemo da kažemo *medicinski brat* ili što reč *lekarka* ne može da označi i muškarca i ženu koji vrše lekarski poziv, pokazuje da nas u nečemu i sam jezik koči, da nam nameće određenu sliku stvarnosti. Odnos jezika i stvarnosti je dijalektičan, ali je u toj protivrečnosti ipak stvarnost dominantna strana.

Naravno, lako je izvoditi zaključke o odnosu roda i pola u srpskohrvatskom jeziku, koji ima kategoriju roda. Činjenica je da je u indoevropskim jezicima kategorija ženskoga roda nastala izvođenjem iz kategorije animatuma (živog), nakon čega je kategorija animatuma postala muški rod (*lupus/lupina, rex/regina*). Činjenica je i da se kod svih imenica koje označavaju vršioca radnje odnosno profesije gde su muškarci bili dominantni, oblik za muški rod može uzeti kao neutralan oblik čak i kada većina izvršilaca posla postanu žene, kao npr. učiteljice. Međutim, podjednako je upadljiva činjenica da mnogi od jezika u svetu, pa tako i oni koji uopšte ne razlikuju rod ili su kategoriju roda imali pa je redukovali ili sasvim napustili, na ovaj ili onaj formalan način mogu, makar i u veoma ograničenom vidu, da uspostave neku vrstu odnosa između formalnih kategorija gramatike i prirodnog pola i pokažu razlike u jeziku uzrokovane razlikama u polu. Na primer, japanski jezik uopšte ne razlikuje kategoriju roda, ali ima jedan od najizgrađenijih sistema razlika u upotrebi jezika zavisno od pola. (Detaljnije vidi: Adler 1978. na više mesta.) Drugim rečima, gramatički sistem i njegove formalne kategorije imaju svoju „mehaničku” logiku, logiku forme, ali ona nikada nije sasvim nezavisna od sadr-

žaja u jeziku, od poruka koje se tim jezikom prenose i stvarnosti u kojoj taj jezik služi za prenošenje tih poruka.

ZAKLJUČAK

Očigledno je da je pojava razlika u jeziku uslovljenih razlikama u polu govornika toga jezika univerzalna po svome karakteru, mada bi bilo teško reći koje je od posebnih ispoljavanja tih razlika univerzalne prirode, ako takvih uopšte ima. Pojava tih razlika je univerzalna u smislu da je uočena u raznim jezicima, bez obzira na stadijum tehnološkog razvoja društva koje koristi taj jezik, bez obzira na civilizacijski stupanj razvoja toga društva u najširem smislu reči „civilizacijski”. Pojava je evidentna i u srpskohrvatskom jeziku. Sekundarni cilj ovoga, pre svega informativnog članka, jeste da nekoga obodri da se tom pojavom u srpskohrvatskom jeziku pozabavi na jedan sistematskiji način.

Literatura

Adler 1978: Max K. Adler, *Sex Differences in Human Speech. A Sociolinguistic Study*. Hamburg: Helmut Buske Verlag.

Andrić 1976: Dragoslav Andrić, *Dvosmerni rečnik srpskog žargona i žargonu srodnih reči i izraza*. Beograd: BIGZ.

Babić 1973: Stjepan Babić, *Sročnost (kongruencija) u suvremenom hrvatskom književnom jeziku. Zbornik zagrebačke slavističke škole I*, 1. Zagreb.

Blakar 1973: Rolv Mikkel Blakar, *Språk er makt*. Oslo: Pax.

Bodine 1975: Ann Bodine, *Sex Differentiation in Language*. U: *LaS 1975* : 130—151.

Brantenberg 1980: Gerd Brantenberg, *Egalias dötrc*. Oslo: Pax.

Chatterji 1931: Suniti Kumar Chatterji, *Bengali Phonetics. Bulletin of the School of Oriental Studies*, 2. 1 : 1—25. (Ovde po Bodine 1975.)

FUMS: Institutionen för nordiska språk vid Uppsala Universitet. Avdelningen för forskning och utbildning i modern svenska. *FUMS rapport 1*.

Girke & Jachnow 1974: Wolfgang Girke — Helmut Jachnow, *Sowjetische Soziolinguistik. Probleme und Genese*. Kronberg, Fs.: Scriptor.

Iveković 1980: Rada Iveković, *Ljubav za Sofiju: Sofijin jezik. Filozofska istraživanja* 1980, 1 : 31—42.

Jespersen 1922: Otto Jespersen, *Language: its nature, development and origin*. London: Allen & Unwin.

Johansson 1979: Irène Johansson, *Könsbedömning av förskolebarn på grundval av prosodi. FUMS rapport 75* : 75—93.

Kalogjera 1979: Damir Kalogjera, *Jezik i spol. Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije* 3 : 109—114.

- Kalogjera 1981: Damir Kalogjera, O jeziku i spolu. *Delo*, 1981, 4 : 37—52.
- Kay 1975: Mary Ritchie Key, *Male/Female Language*, With a comprehensive bibliography, Metuchen, N. J.: The Scarecrow Press.
- Labov 1966a: William Labov, *The social stratification of English in New York City*, Washington D. C.: Center for applied linguistics.
- Labov 1966b: William Labov, Hypercorrection by lower middle class as a factor in linguistic change. U: W Bright (ed.), *Sociolinguistics*. The Hague: Mouton.
- Lakoff 1975: Robin Lakoff, *Language and Woman's Place*. New York: Harper & Row.
- Lalević 1974: Miodrag S. Lalević, *Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskog jezika*. Beograd: Leksikografski zavod „Sveznanje”.
- LaS 1975: *Language and Sex: Difference and Dominance*. Ed. by Barrie Thorne and Nancy Henley. Rowley, Mass.: Newbury House.
- Meditch 1975: Andrea Meditch, The Development of sex-specific speech patterns in young children. *Anthropological Linguistics*, 17, 9 : 421—433.
- Milanović 1981: Đurđa Milanović, Jezik ženske štampe. *Delo*, 1981, 4 : 66—82.
- Miller & McReynolds 1973: Gerald R. Miller & Michael McReynolds, Male chauvinism and source competence: A research note. *Speech monographs*, 40. Ovde po: Jan Einarsson, Två roller söker sina egenskaper. En pilotstudie. *FUMS rapport 75 : 4*.
- Miller & Swift 1979: Casey Miller & Kate Swift, *Words and Woman*. Language and the sexes. Harmondsworth: Penguin Books.
- Nordin & Thelander 1979: Kerstin Nordin & Mats Thelander, Talprov som underlag för könsbestämning av förskolebarn. *FUMS rapport 68*.
- Panov 1975: M. V. Panov, Die Entwicklung der russischen Sprache in der sowjetischen Gesellschaft. U: Wolfgang Girke & Helmut Jachnow (ed.), *Sprache und Gesellschaft in der Sowjetunion*. München: Fink, s. 137—153.
- Remetić 1981: Slobodan Remetić, Pitanje ikavizama šumadijskovoivođanskog dijalekta u svjetlu potvrde fonološkog jata u nekim srbijanskim govorima. Naučni sastanak slavista u Vukove dane 10/1. Beograd: MSC, s. 103—108.
- RJSO 1968: *Russkij jazyk i sovetское obščestvo*. 1—4. (ed. M. V. Panov). Moskva: Nauka.
- Ryen 1976: Else Ryen (ed.), *Språk og kjønn*. Oslo: Novus.
- Sachs 1975: Jacquelin Sachs, Cues to the identification of sex in children speech. U: *LaS 1975* : 152—171.
- Sach et al. 1973: Jacquelin Sachs, Philip Lieberman, Donna Erickson, Anatomical and cultural determinants of male and female speech. U: Roger W. Shuy & Ralph W. Fasold (ed.), *Language attitudes: current trends and prospects*. Washington D. C.: Georgetown University Press.
- Těšitelová 1978: Marie Těšitelová, On some question of spoken scientific discourse of men and woman. (From the point of view of quantitative analysis of their vocabulary). *Prague Studies in Mathematical Linguistics* 6 : 47—87.
-

Thorne & Henley 1975: Barrie Thorne & Nancy Henley, *Difference and Dominance: An Overview of Language, Gender, and Society*. U: *LaS* 1975 : 5–42.

Trudgill 1972: Peter Trudgill, Sex, covert prestige, and linguistic change in the urban British English of Norwich. U: *LaS* 1975 : 88–104.

Trudgill 1974: Peter Trudgill, *Sociolinguistics*. An Introduction. Harmondsworth: Penguin Books.

Vince 1955: Zlatko Vince, Drugarica direktor, gospoda profesor ili drugarica direktorica, gospoda profesorica? *Jezik* 2, 4 : 113–118.

